

Михайло Кельман

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії та філософії права
доктор юридичних наук, професор,
muchaylo_lviv@mail.ru

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОТВОРЧОСТІ У ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

© Кельман М., 2017

Правотворчість у контексті ідей правової державності полягає у тому, що вони надають їй системного характеру і дозволяють розглядати її, як і будь-який елемент політико-правової системи, в усьому спектрі внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків.

Ключові слова: право; держава; правотворчість; права держава; суспільство; демократія; народ.

Михаил Кельман

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРАВОТВОРЧЕСТВА В ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ

Правотворчество в контексте идей правовой государственности состоит в том, что они придают ей системный характер и позволяют рассматривать ее, как, и любой другой элемент политико-правовой системы, во всем спектре внутренних и внешних взаимосвязей.

Ключевые слова: право; государство; правотворчество; правовое государство; общество; демократия; народ.

Mykhailo Kelman

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of Theory and Philosophy of Law
Sc.D., Prof

RESEARCH METHODOLOGY OF LAWMAKING IN A LEGAL STATE

Lawmaking in the context of law-governed state ideas consists in that they give it systematic character and allow to consider it as any other element of legal political system and external correlations.

Key words: law; state; lawmaking; law governed state; society democracy; nation.

Постановка проблеми. Концепція правової держави як система поглядів, що обґрунтовують управління справами суспільства на основі правових ідеалів, що забезпечують соціальний мир, свободу, недоторканість громадян, діяльність держави, обмежену правом в інтересах суспільства й

особистості сьогодні є загально визнаною. Однак, як показала українська політико-правова практика останніх вісімнадцяти років, завдання це непросте. Виявилось недостатнім законодавчо визнати концепцію правової держави й зафіксувати в Конституції ідеальну модель правової державності.

Аналіз дослідження проблеми. На монографічному рівні розуміння правової держави перш за все представлені працями І. А. Ільїна, Б. О. Кістяківського, С. А. Котляревського, П. І. Новгородцева, Б. Н. Чичерина та інших авторів. Однак розгляд правотворчості у контексті ідей правової державності практично не вивчався. Правда окремі аспекти правотворчості у контексті принципів правової державності розглядали такі українські правознавці, як В. С. Ковальський, І. П. Козінцев, В. П. Нагребельний, О. І. Ющик.

Мета цієї розвідки – з'ясувати вплив методології правотворчості на правову державу.

Виклад основного матеріалу. Концепція правової держави як система поглядів, що обґрунтовують управління справами суспільства на основі правових ідеалів, що забезпечують соціальний мир, свободу й недоторканність громадян, діяльність держави, обмежену правом в інтересах суспільства й особистості, сьогодні є загально визнаною. Однак таке визнання не вичерпує проблеми. Воно відображає лише певний рівень політико-правової суспільної свідомості, що вкоренився в більшості розвинених демократичних країн, до яких прагне потрапити й Україна.

Ще на початку ХХ століття Б. О. Кістяківський писав, що панування правової ідеї в сучасній державі виражається в тім, що всі дії влади в ній зумовлені й регулюються правовими нормами. Особи, вибрані владою в правовій державі, підлегли правовим нормам однаково з особами, що не мають влади. Вони є виконавцями приписів, що укладаються в цих нормах. Влада є для них не так їхнім суб'єктивним правом, як їхнім правовим обов'язком. Цей обов'язок вони повинні нести, здійснюючи функції влади як відоме суспільне служіння. Виняткові повноваження їм надаються не в їхніх особистих інтересах, а в інтересах усього народу й держави. Отже, влада в кінцевому результаті не є панування осіб, вибраних владою, а служіння цих осіб на користь загального добра [1, с. 281.].

Утім, як показала українська політико-правова практика останніх вісімнадцяти років, завдання це непросте. Виявилось недостатнім законодавчо визнати концепцію правової держави й зафіксувати в Конституції ідеальну модель правової державності. Звичайно, придбання ідеями строгих правових форм – безсумнівний успіх, найважливіший етап розвитку української державності, але його варто розглядати лише як вихідний пункт руху до реалізації концепції правової держави.

Однією з перешкод подальшого просування в зазначеному напрямку стає неналежна увага теоретико-правової науки до розроблення окремих напрямів розвитку правової державності. Одним із пріоритетних напрямків є вироблення ясних і твердих основ правотворчості, заснованих на ідеалах правової державності. Це вимагає детальнішого дослідження системи принципів правової держави. Необхідна їхня класифікація, що дала б змогу визначити пріоритетність і послідовність кроків по реалізації концепції.

За час після конституційного проголошення України правовою демократичною державою так і не завершена дискусія з питань, що таке права держава в сучасному політико-правовому контексті, яка її системоутворююча ідея і який зміст цієї ідеї. Дотепер ознаки правової державності не одержали належної систематизації й диференціації залежно від їхньої пріоритетності й значимості. Така систематизація необхідна для того, щоб перейти до пошуку шляхів будівництва правової держави, одним із яких є вдосконалювання правотворчості. Важливо визначити, які пріоритети в досягненні поставленою Конституцією мети. Глибина й масштабність цих пошуків дозволили б не тільки по-новому осмислити саму проблему правової державності, але й позначити джерела формування суспільної ідеології, здатної на конструктивно-критичний аналіз сучасних соціально-політичних процесів.

За нашим переконанням, без вирішення цього дослідницького завдання неможливе досягнення мети нашої статті.

Будь-яка класифікація припускає щонайменше два основних етапи: виділення відповідної сукупності класифікаційних об'єктів і розподіл їх вужчими групами на підставі єдності (однорідності) окремих їхніх ознак.

Як справедливо відзначається в літературі, визначити ознаки, що найповніше відображають природу правової держави, не так просто, як здається на перший погляд [2, с. 10]. Фахівці з історії правових і політичних вчень відзначають, що останні два століття теорія правової держави зазнавала досить радикальних змін [3, с. 99–105.]. У список ознак правової держави включалися досить різноманітні прояви властивостей правої держави. Нерідко до складу принципів правової держави поряд з ними включаються передумови, умови й наслідки становлення правової державності. То актуальнішою є наукова проблема визначення сутнісних ознак і елементів правової держави й відділення від них ознак, що мають другорядне значення.

Сутнісними ознаками правової держави прийнято вважати такі прояви її ознак, які визначають її природу, головні системні властивості, які достатні для того, щоб ідентифікувати правову державність як особливу організаційно-правову форму здійснення державної влади. Сукупність сутнісних ознак дає змогу відрізнити правову державу від держави, що не досягла правової державності, але й позначити джерела формування суспільної ідеології, здатної на конструктивно-критичний аналіз сучасних соціально-політичних процесів.

На нашу думку, цілком слушною є думка А. М. Величко, який стверджує, що не можна визнати істотними другорядні й очевидно факультативні ознаки, такі як “поділ влади”, “зосередження всіх прерогатив державно-владного регулювання в системі державних інститутів”, “встановлення в законі й проведення на справді суверенності державної влади” і т.д. Об'єктивно це приводить до необґрунтованого розширення низки ознак, які в дійсності не дозволяють правильно визначити найхарактерніші елементи вчення, що нас цікавить [4, с. 10.].

Разом з тим, нерідко надмірне захоплення виявленням все більшої кількості ознак правової держави залишає без уваги такі його аспекти, які визначають його соціальну природу й виправдують його морально-етичну, політичну й правову сутність – наприклад, народне представництво.

Огляд описових визначень правової держави дає нам підстави висунути припущення, що основним системоутворюючим принципом правової держави є “верховенство закону” або “панування права”. Справді, ця властивість правової державності є необхідною умовою для придбання державою інших властивостей, що характеризують її як правову. Якщо теоретично допустити, що в суспільстві досягнуте щире панування права, то інші його характеристики, що приводяться як ознаки у визначенні поняття правової держави, стають або самі собою, що розуміються (забезпеченість основних прав і свобод, легітимність публічної влади), або здобувають допоміжний (забезпечувальний, охоронний) характер стосовно системоутворення (незалежне правосуддя, поділ влади). Однак, не слід вважати, що такий висновок може завершити теоретичні пошуки основної властивості правової державності й дає відповідь на питання, що таке правова держава. Щонайменше він вимагає відповідного обґрунтування, що може дати аналіз становлення й розвитку концепції правової державності. Представлені міркування є лише спробою спрощено сформулювати дослідницьку парадигму правової державності, у центр якої поставлено, на нашу думку, вирішення ключових питань: що варто розуміти під верховенством закону й верховенством права; яке співвідношення закону й права; які критерії закону, верховенство якого припустимо як системоутворчий принцип правової державності; яким мінімально необхідним вимогам повинна відповідати правотворчість, щоб максимально забезпечувати верховенство ідеалів правої державності.

Сучасні теоретики права й держави по-різному визначають сукупність якостей, які становлять правову державність. Ознаки правової держави у деяких випадках вибудовуються в певну ієрархічну послідовність, яка зводиться до визначення “головної” або “основної” ознаки. Цього, звичайно, буває достатньо для опису правової держави, але не може задовольнити дослідника, мета якого – на основі сутнісних характеристик правової держави розвинути теоретичні уявлення про окремі аспекти її будівництва й функціонування, зокрема – правотворчості.

Наприклад, В. В. Лазарев і А. В. Корнев головною ознакою правової держави вважають ідею народного суверенітету, а потім розкривають зміст ознак правової держави в такій послідовності:

панування закону (права), поділ влади, реальне забезпечення прав і свобод особи [5, с. 376–380.]. Загалом можна погодитися з таким підходом. Справді, суверенітет народу, якщо він забезпечений і реальний, виражається, передусім, у свободі вибору способу управління суспільством і формування державно-владних структур народом. Звичайно, народний суверенітет має своє вираження й в змісті нормативно-правових актів. Звідси правова держава повинна мати таку систему правоутворення, що забезпечувала б реалізацію суверенітету народу в нормативно-правових актах. Отже, представлена система ознак правової державності при детальному її розгляді опирається на суверенну волю народу, що повинна бути виражена в законах і інших нормативно-правових актах.

В. С. Нерсесянц розкриває поняття правової держави в контексті розроблюваної ним лібертарно-юридичної теорії, заснованої на розмежуванні права й закону. Він виділяє три положення, без яких, на його думку, не можна говорити про сучасну правову державу. “Досвід політико-правової думки, – пише він, – свідчить про те, що правова держава – як спеціальна конструкція (модель) правової організації публічно-політичної (державної) влади й особлива форма правових взаємозв’язків між індивідами, суспільством і державою – означає офіційне визнання, закріплення й дотримання щонайменше трьох положень: 1) природжених і невідчужуваних (природних) прав і свобод людини (крім відповідних прав і свобод громадянина); 2) верховенства правового закону; 3) правової організації самої системи державної влади на основі принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову” [6, с. 309.]. Отже, В. С. Нерсесянц, за нашим переконанням, виділяє три, хоча й тісно взаємозалежних, але достатньо самостійних проблем, вирішення яких і означало б реалізацію концепції правової держави. При цьому слід зазначити, що три компоненти правової державності автор трактує як систему забезпечення панування права, що, на його думку, і є суть правової державності. “Ці три компоненти правової держави (гуманітарно-правовий, нормативно-правовий і інституційно-правовий) тісно взаємозалежні, припускають один одного і являють собою лише різні аспекти панування права в різних сферах життя людей” [7, с. 309.], – пише В. С. Нерсесянц. Неважко помітити, що сутністю правової держави автор визнає “панування права”.

Перераховуючи характерні ознаки сучасної правової держави, В. В. Оксамитний на перше місце ставить демократичний державно-політичний режим, під яким розуміє стабільність і легітимність засобів і методів державної влади. Як самостійні ознаки правової держави автор виділяє “зв’язаність правом” і “верховенство закону”. Далі за списком як ознаки називаються: поділ влади, непорушність прав особистості, розвинене громадянське суспільство [8, с. 201]. Очевидно, що автор дав традиційний перелік ознак правової держави, не ставлячи завдання їхньої систематизації й виявлення їхньої ієрархії й взаємозв’язку.

Один із найвизначніших теоретиків сучасної правової науки, відомий фахівець з проблем правової державності М. Н. Марченко вказує, що правова держава, незважаючи на свої особливості, не втрачає загальних ознак держави. Систему ознак правової держави, на думку М. Н. Марченко, очолює принцип “верховенства закону”, причому “не в розширювальному змісті, ототожнюючись із правом, а в самому прямому своєму значенні” [9, с. 407–408.]. Потім автор визначає ознаки правової держави у такому порядку: гарантування і непорушність прав і свобод громадян; принцип взаємної відповідальності громадянина й держави; принцип поділу влади; підтримка режиму демократії, законності й конституційності. Навряд чи можна визнати цей перелік бездоганним, особливо щодо верховенства закону незалежно від його змісту. Але одним із принципів досягнень у характеристиці правової державності варто визнати те, що М. Н. Марченко зовсім справедливо й обґрунтовано розрізняє ознаки правової держави й умови, при яких можливо її становлення й функціонування. Такими умовами автор називає досягнення високого рівня політичної й правової свідомості людей, відповідна загальнолюдська культура. З такою метою автор пропонує забезпечити виховання в населення досить високого рівня компетентності для свідомої участі в управлінні правопорядком; затвердження принципу плюралізму думок і суджень у всіх сферах життя суспільства й держави; розвиток системи самоврядування народу в центрі й на місцях; послідовне розширення й поглиблення в сфері економіки, політики, культури, науки, у соціальній сфері життя суспільства принципів реальної демократії [10, с. 407–408].

На нашу думку, не є безперечною думка, відповідно до якої суть правової держави зводиться до гуманістичної ідеї. “Суть концепції правової держави, вихідний пункт для наступних міркувань і

обґрунтування конкретних вимог полягає в аналізі співвідношення не так держави й права, що впливає з назви, як держави й особистості. Основне положення теорії правової державності зазначає: у будь-яких ситуаціях інтереси особистості мають пріоритет перед інтересами держави” [11, с. 452]. Поза сумнівом, особистість, її права й свободи є вищою цінністю й головним об’єктом охорони й захисту правової держави. Однак, концепція правової держави, на нашу думку, являє собою лише одну з ідейних конструкцій (поряд з концепціями соціальної, демократичної, світської держави), що забезпечують цю вищу цінність, а саме вищу на сучасному етапі розвитку форму юридичного змісту держави. Автори цієї концепції (В. В. Лазарєв і С. В. Липень) верховенству права над державою відводять у переліку ознак лише п’яте місце після таких ознак, як наявність розвиненого громадянського суспільства, визнання суверенітету народу, поділ влади.

Про підпорядкування держави праву свідчить такий коментар: “Дане положення нерідко проголошується як основна або навіть єдина ознака правової держави. Це – теорія правової держави у вузькому змісті, так вона розглядається в окремих роботах, присвячених в основному історичному аспекту справжньої проблеми. У підпорядкуванні держави праву полягає практичний зміст концепції правової держави: у діяльності державних органів не повинна панувати сваволя, ця діяльність повинна бути чимсь (правом!) обмежена.

У науці склалося два основних варіанти розуміння такого принципу, кожний з яких має свої переваги й недоліки:

– обмеження діяльності держави нею ж виданим писаним, позитивним правом, правом, що вміщується в нормативних актах. Це так звана держава законності. Однак тільки таким положенням не вичерпується розуміння правової держави;

– обмеження діяльності держави ідеальним, справедливим правом, у якості якого можуть виступати, наприклад, природні права людини” [12, с. 452].

Наведена цитата найбільш красномовно демонструє сучасне положення справ з розумінням правової державності в теоретико-правовій науці.

Наведений аналіз показує, що проблемі класифікації ознак правової державності приділялося недостатньо уваги як об’єкту спеціального монографічного дослідження. Враховуючи також, що вона не може бути повноцінно досліджена в нашій статті, а також, беручи до уваги, що для подальшого дослідження нам необхідно сформулювати й аргументувати власне бачення системи принципів правової держави з метою встановлення вихідних начал визначення ознак правотворчості, що відповідає цим ідеалам, нам усе-таки варто звернутися до історичних коренів даного вчення. Варто відразу обмовитися, що це завдання ми за можливості спростимо, опираючись на авторитетних фахівців з історії політичних і правових вчень, і основну увагу приділимо ученим кінця XIX – початку XX ст., тому що їхні погляди нам найбільш близькі.

Перші уявлення про державу, засновану на пануванні закону, сформувалися ще в Давній Греції. Сократ, Платон, Аристотель, Полібій розвивали ці уявлення. Наприклад, Аристотель твердив, що там, де відсутня влада закону, немає місця і якій-небудь формі державного ладу. В епоху демократичних революцій (XVII–XVIII ст.) ці ідеї лягли в основу нової державності (їх розвивали в Голландії – Г. Гроцій і Б. Спіноза, в Англії – Т. Гоббс і Д. Локк, у Франції – П. Гольбах, Ш. Монтеск’є і Д. Дідро, у США – Т. Джефферсон і Т. Пейн). Але тільки в XIX в. у працях німецьких філософів І. Канта, Г. Гегеля, а також юристів Р. фон Моля, К. Т. Велькера й інших сформувалася цілісна теорія правової держави, що стала перетворюватися в життя. В Україні цю теорію розвивали С. Дністрянський, Б. Кістяківський, В. В. Копейчиков, М. І. Козюбра, А. М. Рабінович, С. А. Котляревський, Г. Ф. Шершеневич і ін.

Б. Кістяківський бачив у концепції правової держави два головні начала – обмеженість державної влади законом і участь народу не тільки в організації державного апарату, але й у встановленні правового порядку. Він писав: “Характеризуючи правову державу загалом, треба визнати, що основна ознака цієї держави полягає в тім, що в її владі покладені відомі настанови, а саме тут влада обмежена й підзаконна. Крім того, у правовій державі як деякі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого народу” [13, с. 452].

Велике значення надавав Б. Кістяківський і основній характеристиці змісту закону, яким повинна бути обмежена діяльність держави і її органів. На його думку, за позитивним правом може бути визнане верховенство, якщо воно забезпечує недоторканність природних прав і свобод особи:

“Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особистістю невід’ємних, непорушних і недоторканих прав. Уперше в правовій або конституційній державі визнається, що є відома сфера самовизначення й самопрояву особистості, у яку держава не має права втручатися”. [14, с. 328].

Вважаємо, що для теми нашого дослідження принципове значення має висновок Б. Кістяківського: “Органи державної влади бувають дійсно зв’язані законом тільки тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб’єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, що можуть пред’являти правові домагання до самої держави, державна влада виявляється змушена незмінно дотримуватися законів” [15, с. 329].

Знаний юрист і філософ права Л. М. Родіонов у дослідженні “Правова держава” на початку ХХ століття писав: “Великий зміст розвитку демократичних начал, за які боролися й борються народи, укладається в тім, що тільки таким шляхом – і ніяким іншим – може бути досягнуте забезпечення прав, а стало бути, і інтересів суспільства й окремих особистостей у державі. Адже інтереси людської особистості і її гідність становлять кінцеву мету всіх політичних рухів і переворотів. А так як свідомість сучасного людства говорить про рівну гідність кожної окремої особистості, то справедливий державний устрій повинен забезпечити всім і кожному вільний розвиток всіх природних сил і здібностей, задоволення всіх розумних потреб” [16, с. 16]. Варто помітити, що автор з’єднує ідею правової держави не тільки з ідеєю демократичного правління, метою якого повинно стати рівна гідність кожної окремої особистості й вільного її розвитку. Отже, правова держава трактується як певна система вимог не тільки до державної влади, але й до обмежуючого її закону. Закон повинен обмежувати сваволу чиновників з метою забезпечення свободи й рівної гідності кожному члену політичного співтовариства.

Трохи з іншого погляду розглядав правову державність С. А. Котляревський. У дослідженні “Правова держава й зовнішня політика” він підкреслював, що ідея правової держави “є зрілий плід тієї довгої боротьби за право, що представляє одну з найважливіших глав в історії людської цивілізації й, вирісши на цій, століттями обробленому ґрунті, вона може безпечно зустріти напружену переоцінку цінностей, підйом хвилі й скепсису, і критики” [17, с. 1]. Ідея правової держави не обмежується питаннями держави й права. На думку С. А. Котляревського, “скеровуючи роботу юриста, зайнятого тлумаченням будови й життя сучасної держави, вона в той же час висвітлює шлях політокові-практику, який визначає, що відповіді на завдання, поставлені перед цією державою, можуть бути міцними придбаннями, перетворитися в невід’ємне національне надбання, лише будучи зодягненні в правові норми”.

Найбільше нам імponує підхід до визначення правової держави В. М. Гессена. Не всі його правові погляди можуть задовольнити прихильників “широкого” розуміння права. Трохи спрощено трактується нам супідрядність державної влади нею ж виданому формальному закону. Втім, один із визнаних юристів періоду демократичних і ліберальних надій у Росії підкреслив основну ідею правової держави. Якщо в правовій державі здійснення виконавчих і судових функцій стоїть “під правом”, то відмінною властивістю такої держави є пріоритет законодавчої влади. Він писав: “Правовою називається держава, що визнає для себе як уряду створювані ним же як законодавцем юридичні норми. Правова держава у своїй діяльності, у здійсненні урядових і судових функцій зв’язано й обмежена правом, стоїть під правом, а не поза і над ним... Пріоритет законодавчої влади, – продовжує далі В. М. Гессен, – як влади верховної – відмінна властивість правової держави. Вона знаходить вираження у формальному понятті закону в якості вищої юридичної норми в державі” [18, с. 12].

Висновки. По-перше, питання про систематизацію ознак правової держави сьогодні у теорії права не розглянуто як самостійний предмет дослідження. Сучасні автори здебільшого одностайні у визначенні сукупності ознак правової держави, хоча включають у їхній склад і принципи, і умови, і наслідки (мету).

По-друге, спроби систематизації ознак правової держави зводяться до виявлення головної ознаки (ідеї) правової держави. У цьому випадку ми маємо два основних варіанти: а) основною ознакою правової держави визнається пріоритет інтересів особистості перед інтересами держави;

б) основною ознакою визнається “верховенство права над державою”, “панування права” (як варіант) і (як інший варіант) “зв’язаність держави правом”.

І, по-третє, короткий огляд історії розвитку ідеї правової державності й уважніше дослідження вчень про правову державу правознавців кінця ХІХ – початку ХХ століття дає нам змогу запропонувати власну систему характеристик правової держави, що, на нашу думку, може стати методологічною основою дослідження правотворчості в правовій державі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – 281 с.
2. Величко А. М. *Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур* / А. М. Величко. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 1999. – 100 с.
3. Нерсесянц В. С. *Философия права* / В. С. Нерсесянц. – Москва: Изд. Группа Норма Инфра-М. 1997. – 357 с.
4. Величко А. М. *Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур* / А. М. Величко. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 1999. – 150 с.
5. *Общая теория права и государства: учебник* / под ред. В. В. Лазарева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юристъ, 1996. – 380 с.
6. Нерсесянц В. С. *Общая теория права и государства* / В. С. Нерсесянц. – Москва : ИНФРА – М., 1999. – 309 с.
7. Там само. С. 309.
8. Оксамытный В. В. *Теория государства и права: учебник для студентов высших учебных заведений* / В. В. Оксамытный. – Москва: Изд-во “ИМПЭ-ПАБЛИШ”, 2004. – 201 с.
9. *Теория государства и права. Учебник. Издание 3-е, расширенное и дополненное. Под ред. М. Н. Марченко.* – Москва: Издательство ЗЕРЦАЛО, 2001. – 408 с.
10. Там само. С.407–408.
11. Лазарев В. В. *Теория государства и права: учебник для вузов.* – 2-е изд., испр. и доп. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – Москва: Спарк, 2000. – 452 с.
12. Лазарев В. В. *Теория государства и права: учебник для вузов.* – 2-е изд., испр. и доп. / В. В. Лазарев, С. В. Липень. – Москва: Спарк, 2000. – 455 с.
13. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – 261 с.
14. Кистяковский Б. А. *Философия и социология права* / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. С. 328.
15. Там само. С. 329.
16. Родионов Л. М. *Правовое государство* / Л. М. Родионов. – Москва, 1906. – 451 с.
17. Котляревский С. А. *Правовое государство и внешняя политика* / С. А. Котляревский. – Москва, 1909. – 321 с.
18. Гессен В. М. *О правовом государстве* / В. М. Гессен. – СПб., 1906. – 251 с.

REFERENCES

1. Kistyakovskiy B. A. *Filosofiya i sotsiologiya prava* [Philosophy and Sociology of the Law] SPb.: RKhGI Publ., 1999. 281 p.
2. Velichko A. M. *Gosudarstvennye idealy Rossii i Zapada. Paralleli pravovykh kul'tur.* [Russian and Western State Sdeals. Parallels of the Legal **Cultures**] SPb.: Yuridicheskii institut Publ., 1999. Pp. 10.
3. Nersesyants V. S. *Filosofiya prava.* [**Philosophy of the Law**] Moscow, Gruppy Norma Infra Publ. 1997. Pp. 99–105.
5. *Obshchaya teoriya prava i gosudarstva: Uchebnik* / Pod red. V. V. Lazareva. – 2-e izd., pererab. i dop. [**General Theory of Law and State**] Moscow, Yurist Publ., 1996. Pp. 376–380.
6. Nersesyants V. S. *Obshchaya teoriya prava i gosudarstva.* [General Theory of Law and State] Moscow, INFRA Publ., 1999. 309 p.
8. Oksamytnyy V. V. *Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy.* [Theory of State and Law] Moscow “IMPE-PUBLISH” Publ., 2004. 201 p.
9. *Teoriya gosudarstva i prava. Uchebnik. Izdanie 3-e, rasshirennoe i dopolnennoe.* [Theory of State and Law]. Pod red. M.N. Marchenko. Moscow, ZERTSALO Publ., 2001.
11. Lazarev V. V. *Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik dlya vuzov. 2-e izd., ispr. i dop.* [Theory of State and Law] Moscow, Spark Publ., 2000. 452 p.
16. Rodionov L. M. *Pravovoe gosudarstvo.* [Constitutional State] Moscow, 1906. p. 16.
17. Kotlyarevskiy S.A. *Pravovoe gosudarstvo i vneshnyaya politika.* [The Rule of Law and Foreign Policy] Moscow 1909. S. I.
18. Gessen V. M. *O pravom gosudarstve.* [About the State of Law] SPb., 1906. pp. 12.

Дата надходження: 14.12.2016 р.